

СЕКЦІЯ 1 МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДУ ОПИТУВАННЯ: ВІД FACE-TO-FACE ДО ОНЛАЙН-ОПИТУВАНЬ

TRANSFORMATION OF THE SURVEY METHOD: FROM FACE-TO-FACE TO ONLINE SURVEYS

У статті розглянуто процес трансформації методу опитування під час проведення соціологічних досліджень. Визначено основні чинники, що впливають на забезпечення якості збору соціологічної інформації методом опитування. Головним складником проведення соціологічного дослідження є визначення саме того методу, який дасть змогу отримати надійну, валідну та якісну соціологічну інформацію. Опитування все ще залишається найпопулярнішим методом збору соціологічної інформації, що пов'язано з універсальністю, оперативністю збору та обробки інформації, можливостями застосування різних видів та типів аналізу, як кількісного, так і якісного.

Розглянуто вплив процесів інформатизації та цифровізації суспільства, пандемії COVID-19 та повномасштабної війни з росією на трансформацію методу опитування. Увагу приділено основним аспектам зміни підходів до реалізації методу опитування за останні роки. Здійснено огляд публікацій щодо цього питання як серед закордонних дослідників, так і серед українських науковців, які активно вивчають питання процесу цифровізації в емпіричній соціології. Автори торкаються також етичних питань щодо конфіденційності досліджень під час проведення опитувань громадської думки, а саме забезпечення анонімності під час проведення онлайн-опитувань.

Розглянуто питання інтеграції цифрових та традиційних методів збору та аналізу соціологічної інформації, можливості їх застосування разом; основні переваги та недоліки різних типів методу опитування. Зроблено акцент на важливості збереження методологічної та методичної основи, що закладені методом опитування face-to-face. Важливим аспектом у рамках емпіричної соціології є поєднання практичного досвіду дослідницьких компаній та науковців, які працюють над питаннями методології та методів збору соціологічної інформації, зокрема методу опитування.

Ключові слова: інформаційне суспільство, цифровізація, соціологічне дослідження, метод опитування, face-to-face-опитування, онлайн-опитування.

The article examines the process of transformation of the survey method when conducting sociological research. The main factors affecting the quality of sociological information collection by the survey method have been determined. The main component of sociological research is the determination of the exact method that will allow obtaining reliable, valid and high-quality sociological information. The survey method still remains the most popular method of collecting sociological information, which is associated with universality, efficiency of information collection and processing, and the possibility of applying various types and types of analysis, both quantitative and qualitative.

The article examines the impact of the processes of informatization and digitization of society, the COVID-19 pandemic, and the full-scale war with Russia on the transformation of the survey method. Attention is paid to the main aspects of changing approaches to the implementation of the survey method in recent years. A review of publications on this issue was carried out both among foreign researchers and among Ukrainian scientists who are actively studying the issue of the digitalization process in empirical sociology.

The author also touches on ethical issues regarding the confidentiality of research when conducting public opinion polls, namely, ensuring anonymity when conducting online polls. Also, the article considers the issue of integration of digital and traditional methods of collecting and analyzing sociological information, the possibility of their application together.

The main advantages and disadvantages of different types of survey methods are considered. Emphasis is placed on the importance of preserving the methodological and methodical basis laid by the face-to-face survey method.

An important aspect within the framework of empirical sociology is the combination of practical experience of research companies and scientists who work on issues of methodology and methods of collecting sociological information, in particular, the survey method.

Key words: information society, digitalization, sociological research, survey method, face-to-face survey, online survey.

УДК 303.62

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.61.1>

Пиголенко І.В.

к.філос.н.,
доцент кафедри соціології
Національний технічний
університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Пиголенко Ю.А.

викладач циклової комісії
з педагогічної освіти
Фаховий коледж «Універсум»
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми. Наслідки інформатизації суспільства, як і наслідки великих соціо-технологічних революцій, із кожним роком усе більше будуть впливати на всі сфери суспільного життя. Вільний рух та виробництво інформаційних послуг, необмежений доступ до інформації

та використання її для стрімкого науково-технологічного та соціального прогресу, для наукових інновацій, розвитку знань, вирішення екологічних та демографічних проблем постійно зростають.

Елвін Тоффлер у відомій праці «Третя хвиля» зазначає, що «нова цивілізація народжується

в нашому житті, а сліпці повсюди намагаються придушувати її паростки. Ця нова цивілізація несе в собі нові форми сімейного побуту, інші стилі роботи, коханя і життя, нову економіку, нові політичні конфлікти; і, крім усього, іншу свідомість. Фрагменти цієї нової цивілізації вже існують сьогодні. Мільйони вже пристосували своє життя до ритму завтрашнього дня. Інші, налякані майбутнім, удаються до розпачливих, безнадійних спроб утекти в минуле й намагаються реставрувати старий світ, що їх породив. Світанок нової цивілізації – це найприкметніша, найвибуховіша подія з тих, що відбуваються за нашого життя» [15, с. 19].

Окрім процесів інформатизації та цифровізації останніх років, накладається пандемія COVID-19, а потім і повномасштабна війна з росією, що вплинули на всі сфери суспільного життя та призвели до суттєвих змін як у нашій країні, так і у світі загалом. Не минули вони і сферу соціологічних досліджень, як проведення маркетингових досліджень із вивчення ринку та поведінки споживачів, так і соціальних та наукових досліджень у різних сферах суспільного життя. Це суттєво вплинуло на методологію та методи збору соціологічної інформації. Ще вчора популярні методи досліджень сьогодні втрачають свою актуальність або вимушені суттєво трансформуватися, підлаштовуючись під нові реалії.

Сучасні уявлення про роботу соціологів часто пов'язують, перш за все, з опитуванням громадської думки населення з різних актуальних питань суспільного життя. Сьогодні вже не зустрінеш людину, яка хоча б раз не брала участь у соціологічному опитуванні. Опитування є одним із провідних методів вивчення громадської думки, мотивів, установок, відносин і думок. Перед прийняттям будь-яких рішень є важливим збір інформації про думку населення про ту чи іншу ситуацію, що склалася. Навіть в умовах воєнного стану дослідження громадської думки є потужним інструментом під час прийняття важливих стратегічних рішень. Часто інформація потрібна в дуже короткі терміни, проте вона не повинна втрачати свою якість, достовірність та надійність. Опитування дає змогу на основі адекватно поставлених завдань одержати спеціальну соціологічну інформацію про стан суспільної, групової і колективної думки або ж про факти, події, оцінки, пов'язані з життєдіяльністю особистості та суспільства загалом.

У Соціологічній енциклопедії виділяють такі види опитувань:

1) за рівнем взаємодії інтерв'юера і респондента: а) заочне анкетне опитування; б) очне анкетне опитування; в) очне інтерв'ю за опитувальником; г) тестування;

2) за рівнем стандартизації: а) цілком стандартизовані; б) частково стандартизовані; в) вільне інтерв'ю; г) нарративне інтерв'ю;

3) за типом дослідницьких завдань: а) глибоке інтерв'ю (протягом 3–4 годин); б) інтенсивне інтерв'ю (одержання даних про мотиви, установки респондента); в) фокусоване інтерв'ю (одержання інформації про реакцію респондента на ті чи інші події та збір даних про конкретну соціальну ситуацію); г) соціометричне опитування (використовується для вимірювання інтенсивності внутрішньогрупових відносин, аналізу соціально-психологічних властивостей групи);

4) за рівнем компетентності респондента: а) масове опитування респондентів; б) спеціалізоване масове опитування у співробітництві; в) симптоматичне опитування (вибирають респондентів, які розуміються на інформації про певну соціальну проблему); г) експертне (респонденти є фахівцями в певній сфері);

5) за використанням технічних засобів: а) поштове опитування; б) опитування за допомогою комп'ютерних технологій [14, с. 257].

Виходячи з перелічених видів опитування, можемо бачити, наскільки багато різновидів методу опитування існує, та постійно додаються нові види опитувань, що пов'язано з активним розвитком інформаційних технологій.

Також вимоги до термінів збору і подачі інформації постійно скорочуються. Це, передусім, досягається завдяки прогресу в інформаційно-обчислювальній сфері, переходу від паперових анкет до електронних (опитування на планшеті), онлайн-опитувань та опитувань за допомогою мобільного зв'язку. Зникає такий етап, як первинна обробка зібраної соціологічної інформації. Зрозуміло, що залишається потреба роботи з масивами (перевірка, чистка), але це вже не займає стільки часу, як переведення текстової інформації у цифровий або друк анкет під час підготовки до польового етапу. Також завдяки великим масивам даних уже проведених досліджень, готових інструментів (анкет, опитувальних листів) значно скорочується час на підготовку самого інструментарію. З іншого боку, це призводить до інших проблем та викликів, зниження репрезентативності даних, якості та надійності, забезпечення етичних аспектів дослідження, забезпечення анонімності та безпеки участі респондентів в онлайн-опитуваннях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Концепція інформаційного суспільства – це різновид постіндустріалізму, основу якої заклали З. Бжезинський, Д. Белл, Е. Тоффлер. Вони розглядають суспільний розвиток як зміну стадій, відзначаючи переважання четвертого, інформаційного, сектору економіки, що настає за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг.

Метод опитування є предметом дослідження багатьох американських, європейських та українських науковців. В Україні

проблемі розгляду методу опитування в соціології присвячено праці таких українських учених, як М. Максименко, М. Міщенко, В. Паніотто, Н. Паніна, Т. Рибалко, В. Рукавишников, Н. Харченко, М. Чурилов та ін. Слід відзначити, що саме ці дослідники, які надали поштовху в розвитку масових опитувань в Україні, поєднують науково-теоретичні розробки та реалізацію конкретних соціологічних опитувань на ринку соціологічних досліджень.

Метою статті є розгляд особливостей використання та трансформації методів соціологічного опитування. Головне завдання полягає у тому, щоб розкрити теоретичні засади особливостей поєднання можливостей застосування методу опитування face-to-face та онлайн-опитувань.

Виклад основного матеріалу. Опитування – метод збирання соціологічної інформації під час безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування вченого-соціолога (інтерв'юера) та опитуваного (респондента) шляхом реєстрації відповідей на запитання залежно від мети і завдань дослідження [14, с. 257].

Слід відзначити, що будь-яке соціологічне дослідження передбачає етапи, які повинен пройти дослідник для отримання бажаної інформації відповідно до вибраної методики. Автор у статті «Забезпечення якості польового етапу дослідження при проведенні соціологічних опитувань», розглядаючи польовий етап соціологічного дослідження, зазначає, що «якість проведення польового етапу дослідження залежить від багатьох факторів, а саме від підготовки польових робіт, проведення інструктажів, навчання, роз'яснювальних робіт; від впливу індивідуальних особливостей інтерв'юера, виконання ним роботи з дотриманням норм та інструкцій, ставлення до виконуваної роботи, завантаженості в рамках проєкту; від забезпечення контролю виконання робіт із боку дослідницької компанії» [12, с. 26]. Онлайн-опитування або смарт-панелі, з одного боку, не потребують безпосередньої участі інтерв'юєрів, що значно зменшує їхній вплив та нівелює «ефект інтерв'юера», з іншого – залишається забезпечення відбору та залучення до участі в опитуванні респондентів.

Розгляду особливостей організації польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни присвячено статтю К. Котеленець та А. Алексєєва [7], які розглядають особливості проведення польового етапу соціологічного дослідження в умовах воєнного конфлікту, що розгорнувся на Донбасі влітку 2014 р. Автори визначили основні складнощі проведення соціологічних опитувань в умовах гібридної війни в Україні, серед яких – склад-

нощі у формуванні вибірки, складнощі під час використання традиційного методу face-to-face, зокрема в зоні АТО та на окупованій території [7].

Організаційно-технічний складник організації та проведення соціологічного дослідження методом опитування детально описаний у праці Н. Паніної [9].

Харківський соціолог О. Кислова у статті «Цифрові методи в соціології» розглядає поняття «цифрові методи», що було запропоновано амстердамським соціологом Річардом Роджерсом у 2007 р. з метою диференціації новітніх методів соціологічного аналізу, що виникають у зв'язку з появою нових форм даних та розвитком цифрових технологій [5, с. 271].

Українські дослідники М. Яковлев, М. Дубас, О. Купка у статті «Цифрова соціологія та постінформаційне суспільство: методологічні виклики й дослідницькі перспективи» аналізують розвиток окремого напрямку в соціології – цифрової соціології, яка спрямована на дослідження змін, що пов'язані з розвитком майбутнього постінформаційного суспільства. На їхню думку, «щоб не втратити наріжну фахову компетентність у лідерстві з дослідження суспільства, саме соціологи мають активно розвивати такий напрям, як цифрова соціологія» [18, с. 34].

У статті «Війна, пандемія COVID-19 та методологія досліджень онлайн у соціології: дослідницькі виклики і сучасні тренди» М. Дубас розглядає методологію онлайн-досліджень у соціології у контексті обмежень, спричинених війною та пандемією COVID-19 [3].

Протягом останнього десятиліття методи соціологічних досліджень зазнали значних змін, що свідчить про трансформацію у підходах до збору, аналізу та інтерпретації даних. Розвиток цифрових технологій відіграв важливу роль у цьому процесі, з одного боку, перетворюючи методи соціологічних досліджень із традиційних на сучасні, а з іншого – базується на тих традиціях, що склалися у соціологічній думці. Змін зазнають не лише методи збору соціологічної інформації, а й методи обробки та аналізу отриманих даних.

Одним із ключових аспектів цих змін є використання онлайн-опитувань та аналіз великих даних, що стало стандартом для багатьох досліджень. За даними Smith і Brown [23], цифрові технології, такі як штучний інтелект та машинне навчання, значно полегшили процес збору та обробки великого обсягу інформації, даючи змогу отримувати більш точні та глибокі дані.

За словами Kim і Lee [21], аналіз соціальних мереж є ще одним важливим складником нових методів соціологічних досліджень. Використання методів аналізу мереж дає змогу дослідникам отримувати унікальний доступ до

інформації про взаємодії та взаємозв'язки між людьми, що важливо для розуміння соціальних процесів.

Важливим кроком є інтеграція статистичних методів та програмних засобів для аналізу даних. Згідно з дослідженнями Wilson і Jackson [25], ці підходи дають змогу знаходити більш точні зв'язки та закономірності між чинниками, що вивчаються та роблять аналіз результатів більш об'єктивним.

Однак разом із цими позитивними змінами виникають нові етичні виклики, пов'язані зі збором та використанням даних. За даними Davis і Wilson [19], дослідники все більше звертають увагу на баланс між збереженням приватності учасників досліджень та необхідністю збирання достатньої кількості даних для отримання значимих результатів. Етичні норми соціологічної роботи зафіксовані у низці нормативних документів, серед яких одним з основних є Кодекс професійної етики соціолога Соціологічної асоціації України [6], а також міжнародні документи, які не завжди враховують ті зміни, які відбуваються у методах збору та аналізу соціологічної інформації.

Зміни в методах збору соціологічної інформації за останні десятиліття також відображають широкий спектр інноваційних підходів, що, з одного боку, полегшують процес збору та обробки даних, а з іншого – не завжди сприяють покращенню якості та глибини аналізу соціальних явищ та процесів.

Чому розвиток інформаційних технологій та становлення інформаційного суспільства так вплинули на організацію та проведення соціологічних досліджень?

По-перше, цифрові технології стали необхідним інструментом для проведення соціологічних досліджень. Онлайн-опитування, використання даних із соціальних мереж та аналіз вебресурсів надали дослідникам нові можливості збору інформації та аналізу поведінки людей.

Друга важлива зміна пов'язана з методами збору соціологічних даних. Традиційні методи, такі як стандартні face-to-face-опитування, спостереження, експеримент, контент-аналіз, доповнилися новими підходами: аналіз великих даних (Big Data), машинне навчання та штучний інтелект. Це дає змогу отримувати більш точні та глибинні дані з мінімальним впливом дослідника на процес збору та аналізу інформації.

По-третє, змінилися й методи аналізу даних. Використання статистичних програмних засобів, текстового аналізу та візуалізації даних стали стандартом як для кількісних, так і для якісних методів збору соціологічної інформації. Це дає змогу знаходити більш точні та значимі соціальні зв'язки між досліджуваними явищами та визначати ті чинники, які впливають на предмет дослідження.

По-четверте, це вплив соціальних мереж на методи соціологічних досліджень. Аналіз соціальних мереж дав можливість дослідникам отримати унікальний доступ до великого обсягу даних про соціальну взаємодію, формування соціальних відносин, погляди та поведінку людей у реальному часі.

Отже, зміна методів соціологічних досліджень за останні десятиліття відбулася завдяки розвитку інформаційних технологій, новим підходам до збору та аналізу даних та впливу соціальних мереж на дослідницький процес. Ці зміни сприяють покращенню якості та точності отриманих даних за результати проведених соціологічних досліджень. Це дає можливість краще пояснити процеси, що відбуваються у суспільстві, знайти саме ті чинники, що впливають на сучасне суспільство, виокремити тенденції до розвитку.

Висновки. Протягом останніх років методи соціологічних досліджень зазнали суттєвих змін, які вплинули на спосіб збору, аналізу та інтерпретації отриманих даних. Ці зміни викликані розвитком технологій, змінами у способах отримання та передачі інформації. Також відбулися суттєві соціальні трансформації у всіх сферах суспільного життя, що також викликані пандемією COVID-19, а потім і повномасштабною війною з росією.

В умовах пандемії COVID-19 прискорилися темпи використання Інтернету населенням, і це призвело до активного використання дистанційних методів опитування.

Відбувається комбінація методу опитування онлайн з телефонними опитуваннями (CATI), що, з одного боку, відкриває нові можливості, з іншого – залишає методологічні проблеми одночасного поєднання декількох способів збору соціологічної інформації у рамках використання одного методу.

Розвиваються опитування з використанням смартфонів за заздалегідь створеною базою респондентів, які беруть участь в опитуваннях. Приклад – смартфон-панель, що розроблена українською компанією Gradus Research Company. Компанія використовує мобільний додаток власної розробки Gradus. За допомогою цього додатку здійснюються кількісні та якісні дослідження в онлайн-форматі та проводяться поля з об'ємними національними вибірками за лічені години. Як зазначено на сайті компанії, у середньому репрезентативна вибірка забезпечується упродовж 24 годин, а за 48 годин замовник отримує звіт, результати і висновки. Усі опитування проводяться з перевіреними респондентами. Застосунок Gradus завантажується на мобільний телефон або персональний комп'ютер безкоштовно з верифікованої платформи Google Play. Таким чином, формується база респондентів, які за оплату беруть участь в опитуваннях [20].

Опитування методом face-to-face-інтерв'ю з використанням планшетів/телефонів доповнюються відеоопитуванням, що розширює можливість цього методу, даючи змогу отримувати кількісно-якісну інформацію.

З іншого ж боку, якість даних соціологічних опитувань падає. Відсутність статистичних даних щодо демографічної ситуації, що викликано охопленням бойовими діями значних територій, неможливістю проведення опитувань на прифронтових територіях, постійним переміщенням населення як у межах країни, так і за кордон. Останні роки зростає кількість відмов найбільш обережних респондентів. На заміну поквартирним опитуванням приходять спочатку вуличні опитування, потім – телефонні та онлайн-опитування. Face-to-face-інтерв'ю все менше застосовуються, що суттєво зменшує покриття географії опитування, до вибірки не потрапляють люди, які не користуються мережею Інтернет, смартфоном або навіть телефонним зв'язком. Це, своєю чергою, призводить до зниження репрезентативності опитувань. Навіть зважування отриманих даних не дає можливості відтворити генеральну сукупність у зв'язку з відсутністю точної статистичної інформації про соціально-демографічний склад населення (відсутність перепису населення України з 2001 р.).

Відсутнє пояснення під час оприлюднення результатів різниці між смартфонними і звичайними телефонними опитуваннями чи онлайн-опитуваннями та face-to-face-інтерв'ю.

Цінність репрезентативних даних із кожним роком знижується, що викликано міграційними процесами як усередині країни, так і за її межі. Також на перший план виходить оперативність отримання результатів опитування. Як часто відзначають дослідники, замовник хоче отримати результати «на вчора».

Але важливим стає поєднання різних методів опитування задля забезпечення потрапляння до вибіркової сукупності з урахуванням усіх визначених критеріїв – від соціально-демографічних до територіальних.

О. М. Кислова відзначає, що «цифрові методи є корисним інструментом пізнання, можливості якого необхідно тестувати поряд з обговоренням критичних питань, найважливішим з яких є те, що цифрові методи дають можливість досліджувати не все суспільство, а лише ту його частину, що занурена у цифрове середовище. За даними The Global State of Digital, у 2022 р. в Інтернеті перебувало 62,5% населення нашої планети, отже, досліджуючи великі дані (навіть найвитонченішими методами), ми залишаємо поза фокусом уваги майже 40%. Тож нагальною темою подальших досліджень є інтеграція цифрових та традиційних методів соціологічного аналізу» [5, с. 282].

Ця тема є надзвичайно актуальною, тому ми можемо спостерігати, як з'являються нові напрацювання науковців, що присвячені саме адаптації соціологічного середовища до нових реалій життя суспільства та активного використання цифрових методів збору соціологічної інформації. Соціологічна спільнота повинна постійно адаптуватися до соціальних змін, але при цьому не втрачати якість зібраної інформації під час дослідження актуальних соціальних проблем суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія / упоряд. В. Лях. Київ, 1996. С. 194–250.
2. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження. Київ : Дух і Літера, 2015. 380 с.
3. Дубас М.О. Війна, пандемія COVID-19 та методології досліджень онлайн у соціології: дослідницькі виклики і сучасні тренди. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 40. С. 138–143.
4. Етичний кодекс Української асоціації маркетингу. *Українська асоціація маркетингу*. URL: <http://uam.in.ua/rus/standarts/> (дата звернення: 30.05.2024).
5. Кислова О.М. Цифрові методи в соціології. *Вісник науки та освіти*. 2022. № 3. С. 269–285.
6. Кодекс професійної етики соціолога. *Соціологічна асоціація України*. URL: <http://www.sau.kiev.ua/codex.html> (дата звернення: 30.05.2024).
7. Котеленець К.М. Особливості організації польового етапу соціологічного дослідження в умовах гібридної війни в Україні. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2016. № 5. С. 240–253.
8. Маклюен Г. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги / пер. з англ. А. Галушка, В. Самойленко. 2024. 384 с.
9. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій. Київ, 2007. 320 с.
10. Паніотто В., Харченко Н. Криза в методах опитування та шляхи її подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 1. С. 3–19.
11. Паніотто В.І., Максименко В.С., Харченко Н.М. Статистичний аналіз соціологічних даних. Київ : Академія, 2004. 270 с.
12. Пиголенко І.В. Забезпечення якості польового етапу дослідження при проведенні соціологічних опитувань. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 2. С. 22–27.
13. Рибалко Т.В., Харченко Н.М. Контроль якості роботи опитувальної мережі інтерв'юєрів. *Наукові записки. Соціологічні науки*. 2003. Т. 21. С. 66–70.
14. Соціологічна енциклопедія / уклад. В.Г. Горюдяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.
15. Тоффлер Е. Третя Хвиля / пер. з англ. А. Євса. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
16. Чурилов М.М. Опитувальна мережа. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / за ред. В.І. Воловича. Київ, 1998. 736 с.
17. Чурилов М.М. Проектування вибіркового соціологічного дослідження. Київ, 1986. 183 с.

18. Яковлев М.В., Дубас М.О., Купка О.В. Цифрова соціологія та постінформаційне суспільство: методологічні виклики й дослідницькі перспективи. *Габітус*. 2023. № 55. С. 33–38.

19. Davis R.K., Wilson, T.E. Ethical Considerations in Modern Social Research: Balancing Privacy and Data Collection. *Ethics in Social Science*, 2024. Vol. 18. P. 55–70.

20. Gradus Research Plus. *Gradus Research Company*. URL: <https://gradus.app/uk/> (дата звернення: 31.05.2024).

21. Kim S., Lee J. Social Network Analysis: Evolution and Applications in Contemporary Social Research. *Social Networks Journal*. 2022. Vol. 15. P. 215–230.

22. Rogers R.A. *The End of the Virtual: Digital Methods*. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2009. 25 p.

23. Smith, J.K., Brown, L.M. *Digital Technologies and Social Research: Transforming Methodologies*. Cambridge University Press. 2020.

24. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York : Basic Books, 1973. 507 p.

25. Wilson, P.H., Jackson, M.L. The Role of Artificial Intelligence in Social Science Research: Challenges and Opportunities. *Journal of Artificial Intelligence Research*. 2021. Vol. 25. P. 78–95.